

De *fabula Aristaei* en het Saïtische Mysterie van de Bij

door

Jan M.F. VAN REETH

Sinds onheuglijke tijden is de bij voor de mens een sprekend godsdienstig symbool : zij vervulde dan ook, als leverancier van — de toenmalig vrijwel enige — zoetstof, een essentiële economische rol ; toch moet het vooral haar sociale levenstrant zijn geweest, spiegel voor menselijk samenwonen, die haar een religieus aspect — in de grondbetekenis van de term, *religare* — heeft verleend. In deze korte bijdrage bieden we een resumé van een vooronderzoek tot een vergelijkend-godsdiensthistorische studie van de bij in de levensbeschouwing van de oude, oostelijke Middellandse-Zeewereld, die we hopen eerlang te kunnen maken. Daarbij staat het 4° boek van Vergilius' *Georgica*, als één onzer meest rijke — *omnium uberrime*, schreef reeds de theoloog Bochartus¹ — doch vooral nog als één van de diepzinnigste informanten, ons in eerste instantie voor de geest : we zullen naar de oosterse achtergronden ervan peilen om vervolgens deze oriëntale bronnen met de synthese die Vergilius biedt te verklaren, alsmede Vergilius beter begrijpen door deze onze zoektocht in zijn religieuze antecedenten.

De Bijen en de dauw van de Zon

Büchner heeft het thema van de 4° zang van de *Georgica* omschreven als dat van „der verbindende Geist”². Daarmee openbaart zich het religieuze, maar weldra ook het syncretistische karakter van het gedicht dat, van bij de aanvang al, een Apollinisch cachet krijgt : *auditque vocatus Apollo*³. De bijenkorf wordt als een tempel beschreven, omringd door water en overschaduwde van bomen : het is als een heilige spelonk met een smalle toegang, die meteen een kosmische dimensie krijgt⁴. De inleidende woorden : *si vera est*

1. S. BOCHARTUS, *Hierozoicon. Sive bipertitum opus de animalibus Sacrae Scripturae*, Londen 1663, 503.

2. K. BÜCHNER, *P. Vergilius Maro* : RE 2, 15.16, 1955-58, 1302.

3. *Georg.* 4 : 7.

4. *Georg.* 4 : 7-10, 18-20, 30-35 ; PH. VIREY, *Quelques observations sur l'épisode d'Aristée à propos d'un document égyptien*, Parijs 1889, 28, 34.

fama wijzen er overigens op, dat Vergilius aan het citeren is, uit een geheimzinnige bron, een *fama*⁵. Daarbij is de grot in de onderwereld als winterverblijf een donkere hel waarin de bijen, op mysterieuze wijze afstervend, afdalen, om door de Zonnegod gewekt bij de eerste voorjaarsdag te herrijzen, volgens het patroon van licht en nacht in een etmaal⁶. De bijen verdwijnen met de zon in de diepe donkerte der onderwereld en stijgen op naar de hemel van hete zomerdagen, in enge verbinding met hun zonnegod Apollo.

Ook de voortplanting der bijen geschiedt luidens Vergilius geheel ongewoon, zoals blijkt uit volgend citaat :

*illum adeo placuisse apibus mirabere morem,
quod neque concubitu indulgent nec corpora segnes
in Venerem solvunt aut fetus nixibus edunt ;
verum ipsae e foliis natos, e suavibus herbis
ore legunt, ...*⁷

Daarin komt de kroost, als hemelse dauw, overeen met de honing die volgens Plinius uit de hemel neerdaalt als een *caeli sudor sive quaedam siderum saliva*⁸. De bijen zijn derhalve dochters van de Zon. Zij zijn de zichtbare verschijning van een geestelijk principe : *esse apibus partem divinae mentis*⁹. De wedergeboorte der bijen als teken voor de epifanie van de herlevende voorjaarsgod wordt beschreven als een dageraad. Daarin is een emanatie van die zon van ochtendglorien werkzaam, de dauw, die tot bijen muteert. De honing wordt tot bovennatuurlijk vocht dat alles doordrenkt en leven, eeuwig leven, verschaft. We denken hier aan de woorden van Maeterlinck : „Ce printemps secret émane du beau miel qui n'est qu'un rayon de chaleur autrefois transmué, qui maintenant revient à sa forme première”¹⁰. Zo keren de bijen tenslotte ook naar hun hemelse oorsprong, naar de zon terug, zoals alles onsterfelijk is, niet verrijzend, maar herschappen opgenomen wordt in de schoot van de godheid „pour retourner dans le mouvement fécond de la nature”¹¹.

5. *Georg.* 4 : 42.

6. *Georg.* 4 : 51-55. De bijen zijn daarmee drager van een goddelijk principe, wat beantwoordt aan de Egyptische *Ba* en aan de *descensio*-gedachte, cf. J. ASSMANN, *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart 1984, 50 sqq..

7. *Georg.* 4 : 197-201.

8. Plin., *nat.* 11 : 12 ; Columella, *De re rust.* 9 : 2 ; OLCK, *Biene* : RE 3, 1899, 434.

9. *Georg.* 4 : 220, E. LEFÉBURE, L' Abeille en Egypte, *Sphinx. Revue critique embrassant le domaine entier de l'Égyptologie* 11.1, 1908, 17.

10. M. MAETERLINCK, *La Vie des abeilles*, Parijs 1907, 256.

11. VIREY, *o.c.* 11 + n. 1, 15 ; cf. *Georg.* 4 : 219-227 (vert. Deonna van deze verzen gecit. p. 205) ; W. DEONNA, L' Abeille et le roi, *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* 25, 1956, 130 sq. (+ n. 1). Dergelijke voorstellingen vinden hun oorsprong in het feit dat men in de oudheid het sexueel gedrag van de bij niet vermocht te observeren, zoals men zeer duidelijk leest bij Moše b. Kepha (ed. JÁN BAKOŠ, *Archiv Orientální* 2, 1930, 464-466. We moeten hierbij noteren dat de paring van de bijen pas voor de eerste maal werd

Volgens een mededeling van Servius nu, zou de bron van Vergilius een Egyptisch mysterie moeten zijn¹². En inderdaad; voormelde eeuwige terugkeer is het grote principe van een kosmogonie, waarbij een godheid de schepping voortbrengt „par sa fécondité propre”: de mythologie nl. van de Egyptische godin Neith, die zichzelf openbaart in „la série indéfinie des métamorphoses de l'être”¹³. Het daaraan verbonden pantheïsme: bij Vergilius *deum namque ire per omnia*¹⁴, wordt belichaamd door de bijen, die befigtigd zijn met een $\pi\nu\epsilon\upsilon\mu\alpha$, waarmee ze deel hebben aan de goddelijke levensadem, de *haustus aetherii*. Zij zwermen ten hemel, zoals de onsterfelijken na het wufte leven tot de sterren rijzen.

De Bugonie

De inleidende verzen die we tot dusverre besproken hebben, geven bij Vergilius de toonaard aan voor het mysterie van de bijen dat nu volgen gaat, dat van de *bugonie*. Wanneer een bijengeslacht is uitgestorven, zou men er namelijk een nieuw kunnen kweken uit het krenge van een rund. Deze opvatting was in oudheid en middeleeuwen wijdverbreid; we gaan hier slechts in op de Egyptische oorsprong ervan¹⁵.

Ten einde de bijen te kweken wordt een *locus* uitgekozen, een *templum*, afgedekt tot een enge ruimte. Er worden vier openingen voorzien, gekeerd naar de vier windstreken, *quattuor a ventis*, over-

waargenomen door VON KLIPSTEIN, *Bienenzeitung* 1867, 201; A. SCHIERBEEK, *De honigbij*, Utrecht - Brussel 1947, 43; O. GOENS - J. MAES, *Geschiedenis van de bijenteelt*, Brugge 1985, 103.

12. Servius bij *Georg.* 4: 364 (we citeren de tekst nota 24); vgl. *Georg.* 4: 287-294; OLCK, *l.c.* 435; E. PARATORE, L'episodio di Orfeo (Atti del convegno virgiliano sul bimillenario dell'Georgiche, Napoli 17-19 Dicembre 1975) Napels 1977, 15; VIREY, *o.c.* 1; DEONNA, *l.c.* 119. De bron zou Alexandrijns zijn: A.E. SHIPLEY, The „Bugonia” Myth, *The Journal of Philology* 34, 1915, 98 + n. 2 dacht aan Eumelus, Aratus en Nicander.

13. D. MALLET, *Le Culte de Neit à Saïs*, Parijs 1888, 171, 173, 186-188, 216 sq.; cf. ASSMANN, *o.c.* 272, 274, 278 sq..

14. *Georg.* 4: 221, MALLET, *o.c.* 220.

15. *Georg.* 4: 286-293; zie voor de klassieke auteurs OLCK, *l.c.* 434, C.R. OSTEN SACKEN, On the So-Called Bugonia of the Ancients and its Relation to Eristalis Tenax, a Two-Winged Insect, *Bullettino della società entomologica italiana* 25.2, 1893, 190 n. 1 en idem, On the Oxen-Born Bees of the Ancients (Bugonia) and their Relation to Eristalis Tenax, a Two-Winged Insect, Heidelberg 1894, VIII (beide publicaties zijn jammer uiterst zeldzaam, cf. SHIPLEY, *l.c.* 97 - ik was gelukkig in de gelegenheid het exemplaar van de auteur met zijn persoonlijke aantekeningen te consulteren); SHIPLEY, *l.c.* 100 over het *Geoponicon*, via zijn Syrische vert. (ed. P. LAGARDIUS 1860) ook bron voor Arabische schrijvers, vb. M. DE SLANE, *Les Prolegomènes d'Ibn Khaldoun traduits en Français et commentés*, Parijs 1938, 3: 255 sq.; in de Bijbel: *Richt.* 14: 5 sq., cf. S. REINACH, *Cultes, mythes et religions* 4, Parijs 1912, 148 sq., J. FELIKS, *The Animal World of the Bible* 1954, 120, DEONNA, *l.c.* 119; en voor Egypte: LEFÉBURE, *l.c.* 18 sq., A. MORET, *Rois et dieux d'Égypte*, Parijs (1911) 1922, 199 sq., idem, *Mystères égyptiens*, Parijs (1913) 1922, 53 sq., O. KELLER, *Die antike Tierwelt* 1913, 2: 425, DEONNA, *l.c.* 119 n. 3.

eenkomstig de vier jaargetijden, en waardoor het licht schuin rijkend naar binnen valt, *obliqua luce*. Men staat aldus voor een seizoentempel van een nieuwjaarsfestival, wat ook blijkt uit het tijdstip dat Vergilius mededeelt voor het stieroffer: het dier zal worden gedood wanneer de lente haar eerste briesje laat gevoelen, nog vooraleer de bloemen ontluiken en de eerste nesten verschijnen, bij de geboorte van de vegetatiegod¹⁶. Belangwekkend is vooral de wijze van slachten: neusgaten en muil worden dichtgestopt en dan wordt het beest murwgeslagen totdat de ingewanden tot brij worden binnen de huid¹⁷. Dan wordt het ter plekke achtergelaten. Weldra worden nu de bijen geboren uit het stiereliif, nadat de dichter kort de gedaantewisseling beschreef van de insecten. Als pijlen schieten de zieldragende bijen nu op uit het slachtoffer:

*donec ut aestivis effusus nubibus imber
erupere aut ut nervo pulsante sagittae
prima leves ineunt si quando proelia Parthi*¹⁸.

Merkwaardig is daarbij dat de plaats Saïs in Egypte, waar het bijenmysterie van Neith zich voltrok, werd aangeduid door een ideogram bestaande uit een schild en twee gekruiste pijlen, en dat volgens één interpretatie „lancer des flèches” zou betekenen¹⁹. Aldus menen we dat Vergilius het verband tussen het afvuren van pijlen en het opvliegen der bijen niet willekeurig heeft gelegd. Iets in het Egyptisch mysterie moet eraan hebben beantwoord. Men kan zich nl. afvragen - een beetje in de lijn van een oude hypothese van Paw en Wilkinson²⁰, of men, om de bugonie te simuleren, in het heiligdom van Saïs een bijenkorf zou hebben opgesloten in het vel van een rund, waarvan zoals Vergilius het beschrijft alle openingen waren dichtgestopt. De huid staat daarbij gelijk met de laag aarde die gezaaide

16. *Georg.* 4: 298-307; ASSMANN, *o.c.* 157. Het ritueel is overigens vergelijkbaar met de Isiscultus van begin maart, cf. MORET, *Rois* 182 sq., wanneer Isis het lichaam van de dode Osiris op zee gaat zoeken, nadat het door Seth in de Nijl werd geworpen; opvallend is ook bij Vergilius het verband met het water, op het precieze ogenblik dat de zee terug opengaat voor de scheepvaart. Anderzijds wordt het verband met de seizoenwisseling duidelijk bij zoverre in Egypte imkerscènes voor het eerst voorkomen in de zgn. „Chambre des Saisons” van de zonnetempel van *Ne-user-re* (*Abū Gurāb*), G. KUÉNY, *Scènes apicoles dans l'ancienne Egypte*, *Journal of Near Eastern Studies*, 9, 1950, 84; I. NAGY, *Du Rôle de l'abeille dans les cultes de basse époque* (*Studia Aegyptiaca* 1, Recueil d'études dédiées à Vilmos Wessetzky à l'occasion de son 65° anniversaire) Budapest 1974, 313.

17. *Georg.* 4: 300-302; VIREY, *o.c.* 2, 6+n. 2; MALLET, *o.c.* 109.

18. *Georg.* 4: 312-314. Op de Perzische elementen in de offerplechtigheid kunnen we hier niet ingaan; het volsta hier te verwijzen naar J. BIDEZ-F. CUMONT, *Les Mages hellénisés. Zoroastre, Ostanes et Hystaspes, d'après la tradition grecque*, Parijs 1938, 100 sq.; J. DUCHESNE-GUILLEMIN, *La Religion de l'Iran ancien* («Mana», Introduction à l'histoire des religions 1.3) Parijs 1962, 101; G. WIDENGREN, *Die Religionen Irans* (Die Religionen der Menschheit 14) Stuttgart 1965, 101, 175, 182 sq..

19. MALLET, *o.c.* 2.

20. Cf. LEFÉBURE, *l.c.* 21.

graankorrels hetzij begraven lijken bedekt, en waarin de transformatie tot herwonnen leven voltrokken wordt. Andere bronnen suggereren „ daß eine Hinrichtung darin bestehen kann, das aufgehängte Opfer mit Pfeilen zu beschießen ”²¹. Aldus kon men het voortspruiten van insecten uit kadavers ritueel gestalte geven, door broedsel in een runderhuid te sluiten. Op het hoogtepunt der ceremonie schoten ingewijden pijlen af; bij het doorboren vlogen zwermen bijen op uit de kunstmatige mummie: de god, het land en de zielen herleefden²².

Aristaeus, evenbeeld van Augustus

Van dit ritueel beschrijft Vergilius vervolgens de oorsprong onder de vorm van de mythe van Aristaeus, eveneens aan een *fama* toegeschreven. De herder Aristaeus, treurend om het verlies van zijn bijen, staat voor de bron waarin zijn moeder, de nymf Cyrene, verblijft, nabij een grot. Hijzelf, zoon van Apollo, geïncarneerde zonnegod, zal als eerste een stierenoffer opdragen en aldus het mysterie inaugureren, waaruit dan de bijen zullen herboren worden. Doch eerst spreekt hij nog de klaagzang uit van de stervende god. Dan wordt hij toegelaten in zijns moeders goddelijk verblijf, in een rijk van bronnen, spelonken en mysterieuze wouden vol vreemde resonanties, het geheel als een berg die hem in zich opneemt, en waarin het rijk der wateren verborgen ligt²³. Het is precies daarin dat Servius de Egyptische oorsprong van de Aristaeusfabel heeft herkend: in *Oceanus*, de *pater rerum*²⁴. Dit beantwoordt immers aan een typisch Egyptische theologie. Oceanus brengt als vader van het universum de stromen voort, de verwekkers van elke natie, zoals de Nijl voor Egypte²⁵. Dit hemels water dat de wereld omgeeft is de grens tussen het zijn en het

21. WIDENGREN, *o.c.* 183; M.J. VERMASEREN, *Mithras de geheimzinnige god* (Elsevier pocket 15) Amsterdam 1959, 136 sq.

22. Dit zou een bevestiging zijn voor het vermoeden van R. BILLIARD, Notes sur l'abeille et l'apiculture dans l'antiquité, *L'Apiculteur* 1899, 116 sq., dat men reeds in de oudheid de „ es-saimage artificiel ” zou gekend hebben, die het de priesters van Saïs mogelijk moest maken, vanuit enkele vaste bijenkorven zgn. *nesten voor Osiris* in te richten. En inderdaad beschrijft KUÉNY, *l.c.* 89 hoe men daarbij precies te werk ging.

23. *Georg.* 4: 364. We hebben hier allicht te doen met een inwijdingsceremonie, VIREY, *o.c.* 17 + n. 1 en fig. 6; het decor stemt overeen met de Egyptische voorstelling van de bronnen van de Nijl, VIREY, *ibid.* n. 2 en fig. 7. Vgl. ook ASSMANN, *o.c.* 33.

24. „ mirans ” per omnia subaudimus. lacus autem dicit fontium et fluviorum receptacula. haec autem non sunt per poeticam licentiam dicta, sed ex Aegyptiis tracta sunt sacris: nam certis diebus, in sacris Nili, pueri de sacris parentibus nati a sacerdotibus nymphis dabantur. qui cum adoleviscent, redditi narrabant lucos esse sub terris et immensam aquam omnia continentem, ex qua cuncta procreantur: unde est illud secundum Thaletam Oceanumque patrem rerum. Deze laatste woorden verwijzen naar *Georg.* 4: 381-383; cf. VIREY, *o.c.* 20.

25. E. HORNUNG, *Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen*, Darmstadt 1971 (1983³) 139.

niet-zijn, de bron in de duistere onderwereld, de mysterieuze slang waaruit elke morgen de zonnebark oprijst en in wiens lichaam de zonnegod met zijn gevolg des avonds afdaalt. Ook daarmee staat de 4° zang van de *Georgica* in het teken der wedergeboorte, deze van de seizoengod Hapi, die de overstroming brengt van de Nijl, de zichtbare emanatie van Nun, de *sacra Nili* uit Servius' mededeling²⁶.

Na een plengoffer introduceert Cyrene Aristaeus bij Proteus. Virey heeft hem geïdentificeerd met de Egyptische Hēpri. Hij is de zie-ner die leeft in de regionen van Neptunus :

... novit namque omnia vates,
quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur²⁷.

Cyrene blijkt aldus als een priesteres te zijn, die haar zoon inwijdt in de mysteriën die hem toelaten de geheimen van Proteus te schouwen. Aristaeus, de geïncarneerde Apollo, is de jonge, nog onwetende bijenkoning, wiens toekomst wordt ontvouwd door de priester bij uitstek, door Proteus. Daarmee geeft Vergilius a.h.w. een prospectus van de *Aeneïs* : Proteus is als Anchises en Cyrene de Sibylle. Aristaeus speelt de rol van de *iuvenis* Aeneas, ook een geïncarneerde Apollo, zoals tevens Augustus. Het bijenvolk, dat Aristaeus het leven wil schenken, verbeeldt de Quiriten²⁸ : de Romeinen dus en hun georganiseerde samenleving. Het Kind van de 4° *Ecloge* is daarmee tot een *iuvenis* geworden, doch staat als *pastor* nog halverwege de *Bucolica*²⁹. De *fabula* is derhalve een parabel voor de *gens Aeneae*, het Romeinse volk, dat pas tot herleven, tot léven kan komen dankzij de zorgen van hun bijenkoning, van Augustus, de goddelijke keizer.

Proteus

Het is in Hēpri, de Proteus die alle vormen aanneemt, de „ontstaande”, de scarabee, dat het leven zich gaat hernieuwen. Als ochtendlijke zon ontspringt hij aan het water dat de zonnebark bevaart en waarop ook de schepen der afgestorvenen tezamen met Osiris diep onder de aarde dobberen³⁰.

In het graf van Rehmire (*Rb-mj-Rc*) wordt dit ritueel van de opwekking van de dode beschreven. In Hēpri's schoot voltrekken zich de gedaanteveranderingen van vergaan lijk tot verreezen lichaam, in

26. VIREY, *o.c.* 20 sq. ; HORNUNG, *o.c.* 70, 154 sq..

27. *Georg.* 4 : 392 sq..

28. Aldus uitdrukkelijk *Georg.* 4 : 201.

29. *Georg.* 4 : 360, 317.

30. *Georg.* 4 : 421 sq. ; VIREY, *o.c.* 9 + n.4, 23, 25 ; HORNUNG, *o.c.* 106 ; ASSMANN, *o.c.* 76 sq., 129, 146 ; vgl. Homerus, *Od.* 4 : 365, 384 sq. ; Herod. 2 : 112 sqq..

drie fasen : wat was, wat is en wat wordt³¹. Cyrene heeft haar zoon dus ingeleid in het geheim van Hepri, naar wiens voorbeeld nu ook de bijen tot nieuw leven moeten komen³². Door in zijn schoot, de onderwereld, te worden opgenomen, verwerft hij kennis van het geheim van het hiernamaals. Men moet aldus een tweede Aristaeus worden om evenals deze het raadsel van het leven te ontsluiëren om de dood te overwinnen, door de heilvolle werking van Proteus te ondergaan.

Nu is het Proteus die Aristaeus zijn ongeluk verklaart : de nymfen hebben de bijen van Aristaeus verdelgd omdat hij schuldig was aan de dood van Eurydice en zo aan de ondergang van Orpheus³³. Aristaeus moet dan ook een zoenoffer brengen, zodat reeds Virey in het stierenoffer van Aristaeus een offerande voor Osiris herkende, die in het graf van Rehmire eveneens wordt uitgebeeld³⁴. Aldus lijkt het zeker te zijn dat de Aristaeusgeschiedenis voornamelijk op Egyptische denkbeelden teruggaat : alle uiterlijke kenmerken van het offer stemmen overeen. Nochtans kan deze origine pas als bewezen worden beschouwd, wanneer we de tekst in zijn totaliteit begrijpen en dus de precieze functie en zin van alle elementen in het geheel kunnen situeren.

De tempel van Saïs

Quis deus hanc, Musae, quis nobis extudit artem? Met deze vraag opent Vergilius zijn aetiologie over de bugonie der bijen. Welnu, deze „godheid” kan slechts op Aristaeus betrekking hebben ; er is een Ζεύς Ἀρισταῖος en een Apollo - Aristaeus bekend³⁵. Anderzijds kan Vergilius — zulks althans moet uit het voorgaande duidelijk zijn geworden — moeilijk een andere reden gehad hebben voor het optreden van Proteus, dan om zijn lezer duidelijk naar Egypte te verwijzen. Dààr moet het bugoniemotief dus uiteindelijk thuishoren. Welnu, het komt inderdaad voor in de Isismysteriën. Hier ligt dan ook de sleutel tot de Aristaeusfabel, een verborgen sleutel weliswaar, want behorende tot de best bewaarde *arcana* van het mysterie, centraal in de Egyptische theologie³⁶.

31. MORET, *Myst.* 50 ; VIREY, *o.c.* 9, 24.

32. NAGY, *l.c.* 316 sq. ; HORNUNG, *o.c.* 78.

33. Het probleem van de Orpheusmythe in de *Georg.* laten we hier verder terzijde (*cf.* o.m. E. NORDEN, Orpheus und Euridike. Ein nachträgliches Gedenkblatt für Vergil (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch - historische Klasse) Berlin 1934, 626-683 = *Kleine Schriften* (ed. B. KYTZLER) Berlin, 1966, 468-532 ; PARATORE, *l.c.*).

34. VIREY, *o.c.* 34 sq..

35. *Georg.* 4 : 315, NORDEN, *l.c.* 646, 649 sq. (K.S. 491, 494 sq.), *cf.* Servius bij *Georg.* 1 : 14 - de verwijzing bij Servius slaat waarschijnlijk op de *Eboe* over de sage, al wordt Aristaeus ook vermeld bij Hes., *Theog.* 977.

36. Nl. de verrijzenis van Osiris, *cf.* MORET, *Myst.* 11.

Te Saïs bevond zich het monumentale graf van Osiris. Rondom een kolossaal cultusbeeld, en meer bepaald op een *meer*, gelegen naast de tempel en omgord door een rietkraag, speelde zich volgens Herodotus bij nachte het mysterie af van de god³⁷. Plutarchus noemt dat er vier dagen rouw werden in acht genomen, treurend om de herfst en het teruggetrokken Nijlwater³⁸. De priesters beeldden de aanslag van Seth dramatisch uit; het lijk van Osiris werd in de Nijl (het meer) geworpen tussen het riet. Vervolgens weeklagen de gelovigen en samen met Anubis helpen ze Isis in haar queste naar haar dode god. In een bootje verzamelt Isis de stukken van de inmiddels verscheurde Osiris³⁹.

Nu vindt een magisch ritueel plaats om de ontzielde Osiris tot nieuw leven te wekken. De priesters stellen een fictief lichaam van Osiris samen. Uit Diodorus weten we dat er zich daartoe in Saïs een hol houten beeld bevond van een rund. Daarin deponeerde Isis Osiris' leden: het rund was de sarcofaag voor Osiris, door een doek aan het zicht onttrokken⁴⁰. Men nam immers aan dat de gestorvene pas tot heropstanding kan komen door opname in de Hemelkoe⁴¹. Daarmee staat dan ook het ritueel dat men „*passage par la peau*” heeft genoemd in verband: in oorsprong begroef men de dode in de huid van een pas geslacht dier. Men offerde runderen voor Osiris en uit dezer huiden, zijnde de wieg voor de herboren god, komt nieuw leven voort⁴². Neith is het grote lichaam in Saïs, waarvan Osiris de ziel is⁴³: zij is de schoot waarin de god tot ontwikkeling komt⁴⁴. In het begrafenisritueel moest zij voor de dode precies dezelfde handelingen stellen als zij deed voor Osiris⁴⁵. In eerste instantie was het dus Osiris die de „*passage par la peau*” ondergaat, als een foetus die uit de huid-baarmoeder geboren wordt, maar daarna is het de dode of geïnitieerde die zijn rol overneemt. De huid werd in een volgend stadium vervangen, allicht om het ritueel minder bloedig en aantrekkelijker te maken, door een stuk linnen, dat dezelfde magische kracht krijgt, en soms zelfs dezelfde bonte kleuren, als de dierehuid zelf.

37. Herod. 2: 169-176; MALLET, *o.c.* 31 sq., 75; MORET, *Myst.* 5.

38. *De Iside* 39; MALLET, *o.c.* 43 sq.

39. MORET, *Rois* 184 sq., *Myst.* 10; ASSMANN, *o.c.* 152 sq..

40. Diod. S. 1: 85; Plut., *De Iside* 39, 52; H. GRESSMANN, *Tod und Auferstehung des Osiris nach Festbräuchen und Umzügen* (Der Alte Orient 23.3) Leipzig 1923, 19, cf. Herod. 2: 129-132; MORET, *Rois* 88 sq., 184 n.1, *Myst.* 29 sq.; MALLET, *o.c.* 45. De houten koe betreft duidelijk een beeld: R. EL - SAYED, *La Déesse Neith de Saïs* (Institut français d'archéologie orientale du Caire, Bibliothèque d'Étude 86, 1) 1982, 26.

41. E. HORNING, *Der ägyptische Mythos von der Himmelskub. Eine Ätiologie des Unvollkommenen* (Orbis biblicus et orientalis 46) Freiburg-Göttingen 1982, 98-100.

42. MORET, *Myst.* 31 sq..

43. Aldus het *Dodenboek*, cap. 163, MALLET, *o.c.* 6, 171.

44. MORET, *Myst.* 32.

45. MALLET, *o.c.* 109.

Ook liet men de dode, geïnitieerde of priester liggen in een sarcofaag met boviene trekken⁴⁶. De tekst bij Diodorus biedt dus een combinatie van beide: de stoffelijke resten van Osiris plaatste men in een houten koe, verhuld door middel van een doek⁴⁷.

Door de werking van Isis en Nephthys komt er nu opnieuw beweging in de dode, verstijfde leden van Osiris⁴⁸. Zulks heeft kosmische repercussies: Osiris wordt als wassende maan herboren; het licht en het Nijlwater nemen toe⁴⁹. Herodotus beschrijft hoe dit in geheel Egypte verzinnebeeld werd door duizenden olielampjes te ontsteken, als een aardse verbeelding van de nachtelijke sterrenhemel, t.t.z. van Neith. Daarmee is zij godin van de Αἴών, die in haar, bij de zonnewende, herboren wordt⁵⁰. Aangezien nu Osiris door Seth de dood vond en anderzijds Aristaeus gedwongen wordt ter wille van zijn bijen onder Cyrene's bescherming in de onderwereld van Proteus af te dalen door de schuld van Orpheus, moeten we wel besluiten dat bij Vergilius Aristaeus met de mythe van Osiris wordt verenigd.

Neith is in dit geheel het graf van Osiris, de al of niet koelvormige sarcofaag uit vijgehout gesneden⁵¹. Daarmee was ook Osiris de god van de vijgeboom: wanneer men uit deze boom een sarcofaag vervaardigde, dan was dit om de dode met haar god te identificeren, om in Osiris de onsterfelijkheid te bereiken door uit de schoot van zijn moeder Neith herboren te worden⁵².

De Bijen van goddelijke tranen

Komen we nu tot de functie van de bijen in dit geheel: aangezien de zielen der afgestorvenen moeten participeren in het mysterie van Osiris, blijken de bijen de plastische voorstelling van deze zielen te zijn. Aristaeus daalt af in de Oerheuvel en door zijn mysterie, door zijn offer en door zijn δρώμενα, worden de zielen, de bijen, opnieuw geboren⁵³. Zoals Osiris (- Aristaeus) geboren wordt uit het rund, zo

46. MORET, *Myst.* 46, 50, 60, *Rois* 198.

47. VIREY, *o.c.* 7 sq. Overigens werden in de tempel van Saïs speciale stoffen gegeven voor ritueel gebruik, wat met de oorspronkelijke functie van Neith verband zou kunnen houden, MALLET, *o.c.* 2, 10, 182 sq.

48. MORET, *Rois* 92, 96, *Myst.* 30.

49. Plut., *De Iside* 41, 52; E. NORDEN, *Die Geburt des Kindes. Geschichte einer religiösen Idee* (Studien der Bibliothek Warburg 3) Leipzig-Berlijn 1924, 37; ASSMANN, *o.c.* 131.

50. Herod. 2: 62, MALLET, *o.c.* 135; Epiphanius, *haer.* 51: 22.8 sqq.

51. GRESSMANN, *o.c.* 19, 35; R. SCHLICHTING, *Neith*: Lexikon der Ägyptologie 4, Wiesbaden 1982, 392 sq.; MALLET, *o.c.* 101.

52. GRESSMANN, *o.c.* 37; ASSMANN, *o.c.* 217. Neith als scheppende godin: EL - SAYED, *o.c.* 53 sqq..

53. Ook voor R.J. CLIFFORD, *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament* (Harvard Semitic Monographs 4) Cambridge, Massachusetts 1972, 27 heeft de mythe van Osiris het

worden ook alle zielen, de bijen, door zijn mysterie herboren in onsterfelijkheid.

De bij gold in het oude Egypte ook als een *koninklijk embleem*. Zo was het woord voor „bij”, *bjt*, tegelijk de naam voor de rode kroon van Beneden-Egypte en stelde „la royauté sacrée des rois ancêtres divins” voor, nl. de afgestorven en reeds vergoddelijkte zielen der farao's⁵⁴. Aangezien nu de dodencultus in Egypte aanvankelijk bijna exclusief de farao gold en geleidelijk ook ingang vond naar de meer nederige lagen der bevolking toe, geeft de bij de mensen aan in het hiernamaals, geschaard rond de dodengod Osiris. De bij was het teken van het koningschap en meer bepaald, volgens Horapollon, van het volk dat haar koning gehoorzaamt, geboren als ze was uit de zonnegod: *sole genitas apes*⁵⁵. Immers, honig zowel als bijenwas golden als een emanatie, een secretie van het zonneoog, van Horus, de zon bij dageraad⁵⁶. Zijn tranen zijn als de dauw op het land. Het is uit dit traanvocht dat volgens de Egyptische kosmogonie de mensen voortkomen, de *caeli sudor sive quaedam siderum saliva* van Plinius.

In de Egyptische gnose, die een globaal inzicht in de mythe biedt, wordt het traanvocht dat, zoals Hornung het zo schitterend stelde, de scheiding tussen godheid en scheepsel voltrekt⁵⁷, aangeduid door Ὀρος, de Grens, die belet dat *Achamot* het Πλήρωμα waarin de Σοφία aanvankelijk berustte, nog nadert. De emanatie van het Πλήρωμα, Ἐνθύμησις, *treurt* om het verlies van contact, wat zich openbaart in de *tranen* die de godheid stort. Uit deze weemoed, uit dit uitzichtloze streven naar het Πλήρωμα is het dat de Wereldziel en Demiurg voortkomt. Daarmee zijn de tranen de bron van de Wereldziel, het bezielende principe dat de materie animeert; zij brengen alle zielen voort. Uit de *Sophia Achamot* emaneren aldus de mensen,

begrip „Urhügel” in Egypte geïntroduceerd: deze is niet alleen het graf van de god, maar ook de plaats waar hij geïntroniseerd wordt. De schepping wordt tijdens het mysterie herdacht, zoals door de koning voortgezet en zijn moeder, Neith, geïnspireerd, cf. S. SAUNERON, *Le Temple d'Esna* (Institut français d'archéologie orientale du Caire) 185 - 187, 202; ASSMANN, *o.c.* 32, 127.

54. J. LECLANT, *Biene*: Lexikon der Ägyptologie 1, Wiesbaden 1975, 786 sq.; NAGY, *l.c.* 313; LEFÉBURE, *l.c.* 20; DEONNA, *l.c.* 112, 124 sq., 129 - de rode kroon is precies het attribuut van Neith, SCHLICHTING, *l.c.* 393; EL - SAYED, *o.c.* 92 sqq.

55. Colum., *De re rust.* 92, verwijzend naar Euhemerus, LEFÉBURE, *l.c.* 17; DEONNA, *l.c.* 131; ASSMANN, *o.c.* 151. De voorstelling van het bijenvolk rond de koning geschaard vindt men bij vele antieke auteurs, Amm. Marc. 17: 4.11, OLCK, *l.c.* 447; B. VAN DE WALLE, J. VERGOTE, Traduction des *Hieroglyphica* d'Horapollon, *Chronique d'Egypte* 35, 1943, 86 n. 62; DEONNA, *l.c.* 125.

56. LEFÉBURE, *l.c.* 10, 16; DEONNA, *l.c.* 131.

57. HORNUNG, *Der Eine* 142, *Himmelskub* 54 nr. 26.

de bijen⁵⁸. Dit is het dan ook wat Vergilius uitdrukt in de verzen 219-227, die in de schitterende vertaling van Deonna als volgt luiden: „Quelques-uns ont pensé qu'il y avait dans les abeilles une partie de l'esprit divin, et comme une émanation éthérée de l'âme universelle. Un dieu, disent-ils, est répandu par toute la terre et la mer et dans les profondeurs des cieux. C'est de lui que les animaux et les hommes tirent en naissant des souffles légers de vie. Ces âmes, rappelées à leur principe éternel, s'y réunissent après que les corps sont dissous; elles ne meurent point, mais, toujours vivantes, elles s'envolent vers les célestes espaces, et reprennent leur rang parmi les astres”⁵⁹. De bijen, afkomstig uit het traanvocht van de zonnegod, waarbij elke drop verandert in een bij, zijn de materiële uitdrukking van het spirituele beginsel dat de mens bezielt: „Gij zijt een traan mijner ogen in uw naam van Retu, dit wil zeggen in uw naam van mensen”⁶⁰. De dode wordt aangeduid als „oog van Ra” dat zich te rusten legt, om vervolgens te herrijzen⁶⁰. Het zijn de tranen van de Zon die de ziel van de gestorven koning doen herleven en deze herrezen ziel wordt afgebeeld onder de gedaante van een bij.

Verder wordt in een passage van het *Amduat* beschreven hoe de ontslapenen vertoeven in de spelonken van het dodenrijk, totdat zij door de zonnegod gewekt worden: dan hoort men hun stemmen die gonzen als ontelbare bijen⁶¹. Een passage van Maeterlinck doet hier weerom sterk aan denken: „Nous sommes dans un de ces châteaux des légendes allemandes où les murs sont formés de milliers de fioles qui contiennent les âmes des hommes qui vont naître. Nous sommes dans le séjour de la vie qui précède la vie”⁶².

Het ritueel van Chemmis

Om dit gebeuren aan de geïnitieerden ritueel te voltrekken was er in het heiligdom van Saïs een speciale ruimte voorzien, het „Paleis

58. AMÉLINEAU, *Essai sur le gnosticisme égyptien. Ses développements et son origine égyptienne* (Annales du Musée Guimet 14) 1887, 268, 302 sq.; F.-M.-M. SAGNARD, *La Gnose valentiniennne et le témoignage de Saint Irénée* (Études de Philosophie médiévale 36) Parijs 1947, 142, 148-154, 162, 166 sq., 178, 388, met de christelijke interpretatie hiervan pp. 247 sqq.; cf. ASSMANN, o.c. 149.

59. DEONNA, l.c. 131 n.1.

60. NAVILLE, *Litanie du Soleil* 3: 21, gecit. AMÉLINEAU, o.c. 303; MORET, *Myst.* 61; DEONNA, l.c. 130 + n. 12; zie verder PH. DERCHAIN, *Le Papyrus Salt 825*, 1965, I, 2, II, 137, 149; NAGY, l.c. 314 sq.; BIRCH, Sur un Papyrus magique du Musée britannique, *Revue archéologique* 1863, 121; AMÉLINEAU, o.c. 303 sq.; LEFÉBURE, l.c. 16 sq.; ASSMANN, o.c. 73.

61. E. HORNUNG, *Das Amduat. Die Schrift des Verborgenen Raumes 2: Übersetzung und Kommentar* (Ägyptologische Abhandlungen 7) Wiesbaden 1963, 143 en id., *Amduat: Lexikon der Ägyptologie* 1, 1975, 186 sq.; LECLANT, l.c. 788. LEFÉBURE, l.c. 14 zag deze beschrijving louter metaforisch, maar dergelijke allegoriserende interpretatie beantwoordt zeker niet aan de oorspronkelijke opvatting van de mythe.

62. MAETERLINCK, o.c. 166.

van de Bij'', toegewijd aan Osiris maar overigens ten volle deel uitmakend van de Neith-tempel. Eng verbonden met het koningschap was deze kapel misschien de meest heilige plaats van Beneden-Egypte: hier lag de grondslag van de monarchale ideologie; het Paleis van de Bij was de ideële, religieuze residentie van de vorst⁶³. In deze plaats, in het Grieks Χέμμυς geheten, zocht Isis luidens Herodotus toevlucht voor Seth⁶⁴. Χέμμυς is echter tevens een cultusplaats in Boven-Egypte van de ithyfallische god Min. In diens hoedanigheid van stiergod gold ook hij als beschermer van de bijen⁶⁵, doordat in zijn cultus die van een oeroude vruchtbaarheidsgod Hem was geïntegreerd geworden, voor wie tijdens oogstfeesten stieren werden geofferd waarvan de afgezaagde horens werden opgehangen aan zijn *qubba*⁶⁶. Uit Herodotus en Antigonius van Carystus weten we bovendien hoe men in Egypte stieren begrooft met alleen de horens uitstekende boven de grond en waarbij men de bugonie bewerkstelligde door deze horens af te zagen zodat de bijen langs deze weg uit het ingegraven kreng konden ontsnappen⁶⁷. Deze *qubba* van Hem, die dus ook in Saïs stond opgesteld centraal in het Paleis van de Bij, was de heilige plaats van de tempel waarin het mysterie zou plaatsvinden. Van dit Χέμμυς luidt de Egyptische naam *3h-bjt*, wat gewoonlijk als „kreupelhout van de koning'' of „van de bij'' wordt verklaard⁶⁸. Uit afbeeldingen, o.m. in het graf van Rēdmire, kennen we het bestaan van een korf, waarboven een bij staat afgebeeld, bestaande uit rieten vlechtwerk besmeerd met slijk of koemest. We weten dat dit overeenstemde met de gewone manier om bijenkorven te maken⁶⁹. Dit was dus het uitzicht van de *3h-bjt*, het „Nest van de Heer van Saïs'', van Osiris dus: een korf, gevuld met bijen, tezamen met de koevormige sarcofaag, en daarin de resten van Osiris⁷⁰. Alles

63. MALLET, *o.c.* 37; LECLANT, *l.c.* 787. Orisis draagt er de titel van *W'sjrbntj Hw•t bjt*, „Prins van het huis van de bij'', NAGY, *l.c.* 314; LEFÉBURE, *l.c.* 14; G. POSENER, *La première Domination perse en Egypte* (Bibliothèque d'étude P. Jouguet 11) Cairo 1936, 7.

64. Herod. 2: 155 *sq.*; W. HELCK, *Chemmis* 3: Kl. Pauly 1, 1143; H. ALTENMÜLLER, *Chemmis*: Lexikon der Ägyptologie 1, Wiesbaden 1975, 921; *cf.* KEES, *Seth*: RE 2 A 2, 1923, 1922; ASSMANN, *o.c.* 161.

65. J. KARIG, *Achmim*: Lexikon der Ägyptologie 1, 54; DEONNA, *l.c.* 120 + n.1, 129.

66. Arabisch voor hut met koepeldak, dienst doende als schrijn, *cf.* I. MUNRO, *Das Zelt-Heiligtum des Min. Rekonstruktion und Deutung eines fragmentarischen Modells* (Kestner-Museum 1935, 200.250 - Münchner ägyptologische Studien 41) Berlin 1983, 27 *sq.*.

67. Herod. 2: 41; Ant. v. Carystus 23; OSTEN SACKEN, *Bugonia* 202; LEFÉBURE, *l.c.* 19 *sq.*.

68. HELCK, *l.c.* 1143.

69. LECLANT, *l.c.* 786, blijkbaar overgenomen van KUÉNY, *l.c.* 89. Dit laatste artikel is fundamenteel voor de imkertechniek in het oude Egypte, waarbij ook vergeleken wordt met actuele toestanden, o.m. verwijzend naar F.J. DE MAMMERS, *Ruches éthiopiennes, L'Apiculteur* 7-8, 1917, 103. Ook Palestina kan als parallel aangevoerd: SHIPLEY, *l.c.* 99.

70. MALLET, *o.c.* 35 *sq.*; LEFÉBURE, *l.c.* 13 *sq.*; W. SPIEGELBERG, *Der ägyptische Mythos vom Sonnenauge in einem demotischen Papyrus der römischen Kaiserzeit* 1916, 882; KUÉNY, *l.c.* 89 + n. 13. *Cf.* ook het beeld van de koe in de Hathorkapel, ASSMANN, *o.c.* 161.

stemt perfect overeen met de beschrijving van de bugonie bij Vergilius : uit zoden legde men een dak over een kleine ruimte met vier toegangen ; een rund wordt erin geslacht en op takken en rietstengels gelegd.

Op dat ogenblik gaat men de godheid door een magisch ritueel terug tot leven brengen : Isis en Nephthys brengen beweging in zijn ledematen⁷¹. De officiant spreekt over de mummie de verlossende woorden uit : „dit is uw wezen, o god ... dit doet u leven”, en brengt een libatie met heilig Nijlwater. Het is het water dat Osiris verwekt, zoals Ra uit de oervloed ontspruit, waarin zich de kiemen van alle wezens bevinden⁷². De bijen, kristallisaties van de goddelijke tranen, worden geboren uit de stierhuid. Als afstraling van de neergedaalde zonnedaauw, vliegen ze nu op en nemen hun plaats in onder de hemelse sterren als kinderen van de zon⁷³.

Zoals ook een onbevangen lezing van de 4° zang van de *Georgica* reeds kon laten vermoeden, mogen we besluiten dat de bijencultus in Saïs rondom de *3½-bjt* van Osiris een nederdaling in de onderwereld gestalte gaf, doch vooral nog een psychogenese, een herleven van allen die in deze onderwereld afdalen. Aldus zijn de bijen symbolen van de onsterfelijke ziel⁷⁴. De farao, die de bij als embleem voert, is de tijdelijke leidsman op aarde voor het gelovige volk, het volk der bijen, hierbij in de plaats tredend van de eeuwige bijenkoning, Osiris.

De Blinde Bij

Doch met dit alles hebben we nog geen antwoord op gene fundamentele vraag : waarvandaan haalden de bijen dit religieuze statuut ? Welkdanig is hun diepe, meest oorspronkelijke betekenis ? Hier laten de gewone historische of archeologische bronnen ons grotelijks in de steek en moeten we beroep doen op entomologische criteria ten einde door te dringen tot mede van de diepste roerselen der Egyptische civilisatie, tot één van de oudste religieuze representaties van de mensheid.

In twee fundamentele publicaties heeft Osten Sacken aangetoond dat de zogezegde bijen van de bugonie in feite geen bijen kunnen zijn, maar wel de Slijkvlieg betreffen, ook wel Blinde Bij geheten, met haar wetenschappelijke benaming *Eristalis Tenax L.* Jammer genoeg is deze vondst min of meer in de vergeethoek beland⁷⁵. Zoals

71. MORET, *Rois* 96, *Myst.* 30 ; LEFÉBURE, *l.c.* 6-8, 10 *sq.* ; cf. ASSMANN, *o.c.* 155.

72. MORET, *Rois* 97, *Myst.* 27 ; VIREY, *o.c.* 19 ; MALLET, *o.c.* 176-178.

73. LEFÉBURE, *l.c.* 18 ; DEONNA, *l.c.* 131.

74. LEFÉBURE, *l.c.* 18 ; DEONNA, *l.c.* 130.

75. Cf. hoger nota 15 ; KELLER, *o.c.* 2 : 425 ; DEONNA, *l.c.* 112, die nog verwijst nr. SAGARET, *Le Monde agrandi* 2, 1941, 86.

voor geen enkel ander insekt is de gelijkenis van de *Eristalis Tenax* met de bij uitermate groot, niet alleen qua uiterlijk, ook het gedrag is in vele opzichten een perfecte imitatie⁷⁶. Men heeft hier inderdaad te doen met de zogeheten *mimicry* van Müller: de zweefvliegen, of ze nu bijen of, zoals andere soorten, hommels of wespen nabootsen, kunnen hiermee de predatoren afschrikken, van zodra deze ook maar één maal met een echt angeldragend insekt in aanraking kwamen⁷⁷. Het spreekt vanzelf dat de oude Egyptenaren evenmin als Vergilius het onderscheid tussen *Eristalis Tenax* en de bij niet hebben gelegd: reeds Lefébure heeft aangetoond dat in Egypte zelfs nauwelijks een verschil werd gemaakt tussen wespen, bijen en vliegen⁷⁸.

Maar ook de larve van *Eristalis Tenax* is voor ons van groot belang. Het betreft de zgn. „rattestaartlarve” die met haar telescopisch gebouwde snorkel als ademhalingsorgaan huist in organische afvalstoffen in uiterste staat van ontbinding. Deze larve is onvoorstelbaar levenskrachtig: vandaar de toenaam *tenax* die de bioloog Linné aan het insekt heeft gegeven⁷⁹.

Ik kan niet nalaten te noteren dat het een Nederlander is geweest, nl. de Leidse apotheker Dirk Cluyt (16°-17° e.), die in zijn boekje „Vande Bien” voor het eerst het verband tussen de bugonie en de vliegen heeft gelegd en schalks besloot: „doch die lust heeft sulcx te besoecken die kan een Osse daer aen wagen en doen gelijc hiervoor geleert is: d’Osse soude my beter inde keucken voor mijn huysgesin te pas comen dan soo te wagen om byen daer van te verwachten”⁸⁰. Enkele bladzijden verder geeft hij dan de oudste beschrijving ons bekend van de *Eristalis*: „Het onderscheyt is dat de Broetbyen (de *darren*) opt eynde vant achterlijf ruych zijn / hebbende mede vier vleughelkens ghelijck de cleyne Byen / ende niet scharp ende plat ghelijck de Vlieghe () een gewormte <zijn> dat uyt Mesthoopen / omtrent de stinckende Privaten ende goten groeyt / ende zijn in ’t beghinsel witachtige wormen omtrent een lit vande minste vingher groot / vander dickten van een Gansen penne / hebbende een cleyne swartachtigh staertken / ende als het weder schoon

76. OSTEN SACKEN, *Bugonia* 192, 208 sq., *Oxen-Born Bees* 9 sq., 23 sq.; SHIPLEY, *l.c.* 103-105; B. GRZIMEK, *Het leven der dieren. Encyclopedie van het dierenrijk 2: Insekten*, Utrecht-Antwerpen 1970 (1974) 479, vgl. de fig. p. 462 nr. 17 en de foto GRZIMEK, *ibid.*, *Milieu* 1975, 112.

77. GRZIMEK, *Milieu* 146-148; SHIPLEY, *l.c.* 104.

78. LEFÉBURE, *l.c.* 3 sq.; DEONNA, *l.c.* 112-114.

79. LINNÉ, *Syst. nat.* 1766¹⁴, 984, gecit. OSTEN SACKEN, *Bugonia* 211, *Oxen-Born Bees* 31 sq.; SHIPLEY, *l.c.* 104 sq.

80. D.O. CLUYT (*Clutius*), *Vande Bien*, etc. 8 - ik citeer dit zeldzaam maar voor die tijd uiterst interessant werkje naar de 17° eeuwse Antwerpse uitgave van J. Jacops, uit het prachtig gerestaureerde exemplaar van de Antwerpse stadsbibliotheek.

ende werm beghint te worden / soo veranderen zy in Vlieghen''⁸¹. Tenslotte noteert Cluyt nog - en dat is voor ons interessant, dat vele dezer in het voorjaar uit hun schuilplaatsen verschijnen vanuit dijken en plassen in de omgeving van Amsterdam⁸².

En zo komen we tot een essentiële component uit de Osirislegende. De larve van *Eristalis Tenax* werd een symbool bij uitstek voor Osiris, de god der doden. Ze ging gelden als teken voor onvergankelijkheid, de onverwoestbaarheid van het menselijk leven. De Egyptenaren moeten zichzelf herkend hebben in het ontwikkelingsproces van het insect. De hulpeloze, maar niet minder levensvatbare larve ontwikkelt zich steevast tot imago, doorheen het stadium van de pop. Deze laatste was bij uitstek vergelijkbaar met de onbeweeglijke, omzwachtelde mummie, de gestalte waaronder Osiris pleegt te verschijnen. Overigens zijn ook de larven van echte bijen roerloos en deze brengen het slechts tot imago's door toedoen van honing, het traanvocht van de zon, die hun door de volwassen werksters wordt aange-reikt. Want het is precies vanuit de pop, vanuit de mummie, dat het leven herboren wordt, het leven van de eeuwig levende ziel onder de vorm van de bijen⁸³. Deze ontwikkeling van larve over pop tot bij vormt de kern van het bijenmysterie van Osiris; de ganse legende is rond dit fenomeen geweven geworden.

Nu is de geschiedenis van de verspreiding van *Eristalis* nauw verbonden met de menselijke activiteit: zij worden talrijker waar vele mensen samenleven en grote hoeveelheden organisch afval opgestapeld raakt⁸⁴. Daarom moet zij in het voetspoor van de mens haar intrede hebben gedaan in Egypte, toen deze zich langs de Nijl steeds talrijker ging vestigen in de pre-dynastische periode. Vooral dan nog in Beneden-Egypte met zijn talrijke waterlopen, was het milieu uitermate gunstig. De mens herkende in haar een teken voor zijn aanwezigheid en zo werd zij tenslotte een symbool voor het koninkrijk dat hij er vestigde. Zij werd het embleem voor de levenskracht van de menselijke soort, voor de eeuwige bestemming van haar beschaving: daaraan geeft de Osirismythe op schitterende wijze uitdrukking. Wanneer in het overstromingsseizoen de kanalen en rivierarmen buiten hun oevers traden, dan deponeerden, nog vooraleer het water opnieuw was weggetrokken, de Blinde Bijen hun ontelbare eitjes in de rottende karkassen van verdronken dieren en het ontbindende materiaal dat in de vloed was terechtgekomen. En in de tijd voor het zaaien, wanneer de vloed was verdwenen en overal de planten ont-

81. CLUYT, *o.c.* 19 *sq.*.

82. CLUYT, *o.c.* 23 *sq.*.

83. Cf. NAGY, *l.c.* 36 m.b.t. het symbool van de *kever*.

84. OSTEN SACKEN, *Bugonia* 213 *sqq.*, *Oxen-Born Bees* 32 *sqq.*

loken, uiting gevend aan de kosmische wedergeboorte van vegetatiegod Osiris, verschenen de Blinde Bijen bij duizenden op de bloemen. Het was als de overwinning van het leven op de dood.

De Vorst van Egypte

Deze overwinning heeft ook Vergilius willen beschrijven. Zonder zich de rol van entomoloog, en ook geenszins die van godsdienst-historicus aan te meten, heeft hij alleszins betracht dit Bijenmysterie, in zijn volheid, in zijn *Georgica* te integreren: te weten een opstandingsmythe rondom de god Osiris met een verheerlijking van een incarnatie van deze god, de koning van Egypte, wiens rol echter sinds *Actium* door een Romein werd waargenomen:

*ipsae regem parvosque Quirites
sufficiunt, aulasque et cerea regna refigunt.
ergo ipsas quamvis angusti terminus aevi
excipiat (neque enim plus septima ducitur aestas),
at genus immortale manet, multosque per annos
stat fortuna domus, et avi numerantur avorum*⁸⁵.

Het is alsof we een echo horen van de Juppiterprofetie uit de 1° zang van de *Aeneïs*: *genus immortale manet*⁸⁶. De profetie van Proteus voor Aristaeus houdt in werkelijkheid een orakel in over het *Roma aeterna*. Het boek over de Bij in de *Georgica* is een allegorie van de Romeinse samenleving gebleken. Net zoals Aeneas in de 6° zang van de *Aeneïs* in de onderwereld afdaald onder de geleide van de Sibylle om door zijn vader de toekomst te worden voorgezegd, brengt Cyrene haar zoon tot bij Proteus, die de zin der gebeurtenissen aan Aristaeus openbaart. Door deel te hebben aan zijn mysterie worden de ingewijden, de *parvi Quirites*, het bijengeslacht, herborren. Deze bezige bijen overtreffen allen door moed en werkkraft:

*praeterea regem non sic Aegyptus et ingens
Lydia nec populi Parthorum aut Medus Hydaspem
observant*⁸⁷.

85. *Georg.* 4: 201 sq., 206-209, cf. DEONNA, *l.c.* 124.

86. Cf. *Aen.* 1: 279, etc.

87. *Georg.* 4: 210-212. *Hydaspem* is mijn tekstverbetering voor *Hydaspes* van de hss.: bedoeld is immers niet de Hydaspesrivier, maar wel de legendarische koning Hydaspes/Hystaspes, die de Parthen en Meden bijzonder in ere houden. Vergilius zinspeelt nl. op de Hystaspesorakels, waarvan wij in onze licentieverhandeling hebben aangetoond, met omstandige verwijzing naar Akkadische, Syrische, bijbelse, klassieke en archeologische bronnen, dat zij de bron moeten zijn van de klassieke Sibylle van Cumae, van de 4° *Ecloge* van Vergilius en van Augusteïsche ideologie in het algemeen. Op deze problematiek konden we hier vanzelfsprekend niet verder ingaan.

Maar wie was in Rome die koning? In de *Aeneïd* is dit vrij eenvoudig: Aeneas is de stamvader van de *gens Iulia*, de erflater dus van Augustus. Voor de 4^e zang van de *Georgica* evenwel moet men de naam van Cornelius Gallus in herinnering brengen, overeenkomstig een welbekende mededeling van Servius. Dit probleem moeten we echter voor later onderzoek reserveren.